

„A Jó és a Gonosz párviadala”

Orbán Viktorral, Szabó Zoltánnal és Szilágyi Ákossal
beszélget Mihancsik Zsófia

MIHANCSIK ZSÓFIA Három állítással szeretnék vitára készíteni benneteket a Kádár-rendszerben tanúsítható magatartások erkölcsi leírása és megítélése tárgyában. Az első az, amelyet **Eörsi István** képviselt nemcsak a Mozgó Világ 6. számában közölt beszélgetésben, hanem máshol is és többször is, hogy tudniillik egy vérben fogant rendszerrel szemben, amely a későbbiekben is csak a megalkuvásra épít, az egyetlen etikus magatartás az, ha az ember semmiféle együttműködést nem vállal vele, és saját személyes erkölcsi meggyőződését minden körülmények között érvényesíti, még akkor is, ha szociológiailag ennek az a nehezen viselhető következménye, ami a demokratikus ellenzékkel történt: a kivonulás, a föld alatti lét, bizonyos értelemben az elszigetelődés. A második állítás Nadas Péteré, aki nem felszólító módban fogalmaz, mint **Eörsi**, hanem leírja – a Nappali ház ez évi első számában – azt a pragmatizmust, melybe a Kádár-rendszer az erkölcsi kérdésekről való gondolkodásban és a személyes erkölcs érvényesítésében mindannyiunkat beleszorított; azt mondja, hogy bár a moralitás csak igent és nemet ismer, a Kádár-kor emberének folytonosan kényszereket és körülményeket kellett mérlegelnie, s így csak a személyes erkölcsöt relativizáló pragmatikus gondolkodást tehetette magáévá. A harmadik állítás egy rádióműsorban fogalmazódott meg, melyet Kéri Lászlóval és Szilágyi Ákossal csináltunk, s úgy szólt, hogy a moralitás képviselőit a lehetősége generációk szerint különböző. Tehát míg például a 45–55 között születettek számára szinte magától értetődő volt az a pragmatizmus, amelyről Nadas beszél, a Fidesz-generáció erkölcsi és politikai tudatosodása már egy olyan időszakra esik, ahol a politikai cselekvés és az erkölcsi meggyőződés összehárkítható volt, tehát lényegében ez az első olyan korosztály, amely már a Kádár-rendszer alatt kikerült a személyes erkölcs ellehetetlenülésének állapotából.

Korosztályotok képviselőiben is ültök most itt tehát, de szeretném, ha előbb ti is kifejténé-

tek, mit gondoltok a Kádár-korszak nyújtotta magatartás-lehetőségek erkölcsi megítéléséről.

SZILÁGYI ÁKOS Ha lehet, kicsit messzebből kezdeném. Az említett két felfogás ugyanis – jóllehet ellentétes konklúziókra jut – azonos tőről fakad, abból a meggyőződésből, hogy a rendszer, amelyben negyven évet éltünk és részben talán még mindig élünk, amelybe beleszülettünk és amelybe olykor belehaltunk, morálisan nemcsak megítélhető és megítélendő (márpedig most – hogy nincs többé vagy nem úgy van, ahogy eddig – mindenkinek kutyakötelessége morálisan szembenézni a maga negyven évével), hanem lényegét tekintve erkölcsi kategória volt, erkölcsi szubsztanciája volt neki, az abszolút rosszat, a gonoszt testesítette meg. Csak **Eörsi** azt mondja, hogy a gonosszal való cimborálás, a megalkuvás, beletörődés, passzív elfogadás erkölcsileg számonkérhető minden egyes emberen, s talán a magyar társadalom egészén, annál is inkább, mert „voltak bátrak, akik mertek”, ha nem is túl sokan, míg Nadas a maga keresztényies alapállásának megfelelően azt mondja, hogy mindenki így vagy úgy „ember” volt, „gyarló”, „tökeletlen” lény, itt vagy ott engedett, megalkudott a rosszal, de az vesse rájuk – azaz ránk – az első követ, aki maga büntelen. Mármost én azt gondolom, hogy a *kádárizmus* – és ezt kurziválnám – *számomra nem erkölcsi probléma*, s nem is volt az. Azért parafrázéalom itt Lukács György ifjúkori dolgozatának – „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma” – címét, hogy világos legyen, miről beszélek. A bolsevizmus mint a Sátán Belzebubbál történő kiűzése a jövőlgből, a bolsevizmus mint a „történelmi rossz” – vér, erőszak, hazugság, gonoszság – *egyéni* vállalásának kényszere, belső kényszere, sőt kötelessége a „történelmi jó” megvalósítása érdekében, nos, ez lehetséges erkölcsi dilemmája volt egy kelet-európai értelmiséginek vagy egy kelet-európai III. Richárdnak, aki eleve a „rossz” mellett kötelezi el magát, de a bolsevik rendszer maga nem volt erkölcsi probléma, semmivel sem inkább, mint bármely létező rendszer,

a világrendszert is beleértve, amelyben élve szintén együttműködünk, éjt nappá téve cimborálunk a gonosszal, a történelmi rosszal. A rendszer – és ez volt egyik legszembetűnőbb anakronisztikus vonása – uralmi elitjében, a pártállami oligarchiában csakugyan szubjektumként, a történelem „gőzmozdonyaként”, „hajtómotorjaként” fogta fel magát, természetesen a Jó szerepkörében és ezzel reszakralizálta, „újramoralizálta” – egyébként: veszére! – a modern politikai hatalmat, a párturalmat, az államot. Ebből azonban nem következik, hogy a rendszer vagy a rendszerben élő ember erkölcsi felelőssége, morális minősége megítélhető úgy, hogy most egy egyszerű előjelcserével a rendszert a Gonosz szerepkörében tekintjük szubjektumnak. A rendszer sajátos, antimodern vonásai közé tartozott, hogy a létezés egészét, nemcsak a gazdaságot vagy a magánéletet, de még az időjárást és a természeti tájat is saját erkölcsi Jósága közvetlen megvalósulásaként fogta fel és propagálta, miközben – a modern, szekularizált társadalmak történetében egyedülálló módon – csak megszemélyesítette, nevet adott a modernitásban elszemélytelenedett, névtelenné vált történelmi rossznak, úgy állítva be ezt, mintha az csakugyan kizárólag egy ideológiából, pártból, személyből következne, és így erkölcsileg megítélhető lenne. Nos, ebben a rendszerben temérdek gonoszságot követtek el, de a maga keltette látszat ellenére ez a rendszer sem volt szubjektum, és így nem lehetett sem „jó”, sem „gonosz”. Tulajdonképpen bámulatos, milyen hamar és milyen leleményesen „szervítette”, hasonította magához, „nötte be” és „emésztette meg” a rendszert a történelmi folyamat, a tradíció, a régi intézményi és mentalitásbéli struktúra, nemcsak ott, ahol született, Oroszországban, de még olyan jellegzetesen közép-európai országban is, mint Magyarország, legalábbis 1956 után. De abból, hogy a rendszer „Isten országaként” vagy legalábbis – mint a Kádár-rendszer – „Isten legelviselhetőbb országaként”, „legvidámabb barakként” stb. fogta fel magát, még nem következik, hogy értelmes dolog most a „Sátán országaként” felfogni, amelyben így vagy úgy, az ellenzéki szentek szűk körét kivéve, mindenki cinkos, kollaboráns, megalkuvó volt. Természetesen igaz az, hogy mivel minden – vagy szinte minden – színtere az életnek át volt politizálva, az egzisztenciális kényszerek és függések, a kiszolgáltatottság ebben a rendszerben gyakrab-

ban állította erkölcsi választás elé az egyéneket, de egyrészt nem igaz, hogy most, visszamenőleg is minden lépésünket, köztük olyan par excellence *politikai* lépést, mint hogy részt vesz-e valaki az illegális, eltűrt-üldözött ellenzéki mozgalmakban avagy sem, moralizáljuk, erkölcsi lépésként állítsuk be, s másrészt még kevésbé következik az, hogy a morális szituációkat az „én és a rendszer” szituációjaként értelmezhetjük minden egyes esetben. Mellesleg ezért szaporodik ma napról napra az „ellenállók”, a „rendszer ellenfeleinek” száma, miközben a tényleges ellenállók az egész társadalmat hajlamosak cinkosságban, együttműködésben elmarasztalni. Szóval, szerintem **Eörsi** felfogása jellegzetesen kommunista felfogás – félreértések elkerülése végett: számomra a „kommunista” nem szitokszó –, amennyiben a kádárizmust erkölcsi problémaként fogja föl, mégpedig az „Igazság angyalának” szerepkörében, és a rendszert erkölcsi szubjektumként, vagyis a Gonoszként általánosítja. Személy szerint az ő számára – ahogyan egykor Lukács számára a bolsevizmus – a rendszer lehetett erkölcsi probléma, hiszen *választotta*, s mikor ráeszmélt, hogy rosszul és a rosszal választotta, 1956-ban feljogosítva érezte magát, hogy összetépje, mint egy piszkozatot. És amikor aztán vérrel és erőszakkal a széttépett rendszer foszlányait újból egymáshoz csirizelték, úgy döntött, hogy ez a rendszer többé nem létezik, illetve mostantól nem a Jó, hanem a Gonosz tetet öltése, és mindenki, aki benne és vele él, az így vagy úgy áruló és cinkos. Az emberek többsége azonban a rendszert sohasem választási helyzetben és sohasem morális alapon fogadta el vagy utasította el. Nem beszélve itt azokról, akik eleve bele is születtek, mint jómagam. **Eörsi** változatlanul Ügyben gondolkodott, amely elbukott, amelynek nem sikerült rendszerré válnia, az ország azonban nem gondolkodott Ügyben és nem gondolkodott Rendszerben sem: *életben* gondolkodott. Megalkuvás, gyávaság, hazugság, árulás, cinkosság az *életben* tömérdek volt, de sohasem „én és a rendszer”, hanem az „én és te”, az „én és ők” viszonyában. Számomra a morális dilemma, ahogy a „rendszerbe születettek” nagy többsége számára az autonómia vonatkozásában merült fel, ami nem annyira „a” rendszerrel való totális szembenállást, konfrontációt, mint inkább „a” rendszerben való személyi függetlenséget, integritást, ennek megvédését és kinyilvánítását tette morális létkérdéssé.

Röviden: a Kádár-rendszerben nem minden volt Kádár-rendszer, nem volt Kádár-rendszer a szerelem, a tavasz, a szék, amin ültem, a vers, amit írtam, nem volt Kádár-rendszer senki, aki a Kádár-rendszerben élt, dolgozott, igazat mondott vagy hazudott, megalkudott vagy ellenállt. Számomra nem volt és nincsen „a” rendszer és a morális dilemma nem ott húzódott, hogy szembezálok-e „a” rendszerrel vagy megalkuszom-e „a” rendszerrel mint Gonosszal, hanem ott, hogy autonóm tudok-e maradni vagy behódolok-e és adom-e „szabad észsel a szolga ostobát” a rendszerben, amelyben Magyarország a lehető legprózaibb módon évtizedekig létezett és létezni tudott.

MIHANCSIK Te most azt mondod – hogy ezt lefordítsam a saját kérdésem nyelvére –, hogy egy rendszerben, nevezetesen a Kádár-rendszerben, lehet úgy élni, hogy az ember a saját személyes szférájában megőrizze a saját moralitását. Ezt mondod?

SZILÁGYI Igen, ezt mondom, azzal a kiegészítéssel, hogy a moralitás megőrzése nem a személyes szférába való bezárkózást, a magánéletbe való visszavonulást jelenti, hanem egyfajta mindennapi helytállást a konkrét erkölcsi szituációkban, amelyekben nem az Igazság és a Világ között kell választani – „Fiat iustitia, perat mundus!” –, hanem a tisztesség és a tisztesség-telenség között, nem a Rendszer és a Jó Úgy között, hanem az árulás, a behódolás és a szolidaritás, ellenszegülés között, s amelyekben a kiindulópont maga sem ideológiai, politikai, sőt nem is közvetlenül erkölcsi, hanem egzisztenciális, a József Attila-i sorok értelmében: „Miért ne legyek tisztességes, kiterítenek úgys!” Ez az erkölcsi integritás és autonómia pedig éppúgy létezett, mint a kis és nagy árulások, önfeladások és önmegtágadások, igen gyakran egyetlen személyiségen belül is. Ez nem hőstörténet, és minden bizonnyal a politikai mártírológiákba sem kerül bele. Ezekben csak az „én és a Gonosz”, „mi és a Gonosz” párvialaként felfogott kvázi-morális és elsődlegesen mégiscsak politikai szembenállásnak van eseményértéke.

MIHANCSIK De hát a két szféra, a személyes szféra és a rendszer között van azért érintkezés.

SZILÁGYI Hát hogy a fenébe ne lenne, ha egyszer lehetek besúgó és lehetek nem besúgó, elárulható társaimat és dönthetek úgy is, hogy szolidáris leszek velük. Egyfajta morális tisztesség, vagy mondjuk, civilkurázi, civil karakánság

volt itt a vízvázalstó. Természetesen volt „ők” is és volt „mi” is, csak ez nem a gonosz és a Jó határvonala mentén helyezkedett el, hanem az állami ember és a civil ember, a függő ember és az autonóm ember mentén. Nem az volt a kérdés, hogy aki tárgyal, beszélő viszonyban van a „hatalommal”, az a Gonosszal cimborál-e avagy sem, hanem az volt a kérdés, hogy lehet-e már és képes-e ő személy szerint önálló félként, „másik oldalként” megjelenni, ki tudja-e magát pszichológiailag és intézményileg szabadítani az államosított társadalom kötelékeiből. A morálisan riasztó számomra nem az volt, hogy a magyar értelmiség – főként az írói társadalomban láttam ezt – nagy öregjeiben, középnemzedékében a 60-as évek közepétől-végétől beszélgető viszonyba került a rendszerrel, egyezkedett a „hatalommal”, hanem az államöl és államölelés boldog-önfeledt elfogadása, a személyes integritás feladása az úgynevezett „békés alkotómunka”, „még néhány nyugodt év”, „a” magyar irodalom, „a” magyar nemzet érdekében. Az a mániákusan képviselt autonómiaigény, amellyel az én nemzedékem például annak idején az Írószövetségben színre lépett, éppen azért szakította meg átmenetileg a kialakult beszélő viszonyt, mert az integritás kinyilvánításán, intézményes képviselőtén alapult. Azok a magyar írók, akik, mondjuk 1968-ban elhárították, hogy tiltakozzanak a csehszlovákiai szovjet invázió ellen vagy aki az Írószövetség 1981-es közgyűlésén – a Jaruzeleski-puccs napján – arról beszélt, hogy Kosuth Lajos óta a magyar nép először emleget politikust keresztneven, „János apánkat”, nos, azok morális vétke nem abban áll, hogy „lepakáltak” a Gonosszal, hanem abban, hogy föladták – bármilyen megfontolásból tették is ezt – saját autonómiájukat, s ha csak egyetlen pillanatra is, „szabad észsel” adták „a szolga ostobát”. Távoll áll tőlem, hogy bírójuk legyek. A példát azért hoztam, hogy megvilágítsam, hol válnak el ebben a korszakban – szerintem nemzedékileg is – a morális helytállás megítélésének szempontjai, az, hogy mit nevezünk jónak és rossznak, és mit tekintünk morálisnak és immorálisnak.

ORBÁN VIKTOR Nehéz összefogottan beszélni erről a kérdéstről, mert egy történetfilozófiai absztrakciós szintről kiindulva a hétköznapi ember életesélyeiig és a személyes hétköznapi választásáig terjedő széles spektrumon lehet a problémát elemezni. Mindenesetre

előszőr egy szerintem fontos különbségre hívnám fel a figyelmet. Ugyanis más – még történelemfilozófiai szempontból is – politika és erkölcs viszonyának története és regionális története, és más az, ami ma van. Szerintem sem szabad reszakralizálni – ha jól emlékszem Ákos kifejezésére – a hatalmat, és a szabad választások óta abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy megtehetjük: nem morálisan viszonyulunk a hatalomhoz. Ez határvonal. Az előző rendszerben nem ez volt a helyzet, ami azt jelenti, hogy más kategóriákkal kell viszonyulnunk mindahhoz, ami akkor történt, és olyan aspektusok szerint kell leírnunk az életünknek azt a szakaszát, amely aspektusok ma már teljesen lényegtelenek.

6 Az előbb ugye azt mondtátok, hogy legalábbis bizonyos mértékig lehetősége volt az embernek arra, hogy saját morálja szerint éljen. De azért van itt két probléma. Egyrészt ugyanis a személyes moralitás szerinti élet lehetősége nem egyszerűen csak bizonyos akciók körének szabad megtételét jelenti, hanem a reflektált élet lehetőségét is. És ha azt el is fogadom, hogy a magánélet szférájában az ember élhetett saját morális meggyőződése szerint – ez a családi vagy baráti kapcsolatokban, sőt a szakmai, kollegiális közösségeken belül is lehetséges volt –, de azt már nem fogadhatom el, hogy ez a gondolkodás szintjén is lehetséges volt. Mert itt együtt kellett élni azzal a tudattal, hogy bár azt hiszed, érted saját közegedet, még a végső mozgatórugóit is, tudod róla, hogy rossz, de minderről nem beszélhetsz. Vagy legalábbis nem úgy, ahogy akarsz. Ez már önmagában probléma. Nem beszélve arról, hogy tudod: az egész – ha már morális kategóriát használunk – úgy rossz, ahogy van, de te mégsem teszel ellene. A teljes értékű emberi életnek ez a két megszorítása még az utolsó időkben is létezett. 88, 89 elejéig mindenképpen. Ha viszont ez így van, akkor a magatartások morális megítélésének kérdésére többfajta válasz is adható. Adható az, amit **Eörsi** mond, és amivel én nem értek egyet, s adható az a válasz, hogy ha tudod, hogy rossz, akkor beszélni kell róla, és tenni kell ellene. Szerintem sokan követték ezt a magatartást, mindenestre azok, akik így éltek, tehát beszéltek és tettek is ellene, nincsenek abban a helyzetben véleményem szerint, hogy morálisan ítélkezzenek azok fölött, akik nem így jártak el. Ez nagyon fontos. Ugyanis az ilyen helyzetekben elrelativizálódnak

az erkölcsi értékek, nem is abban az értelemben talán, hogy kétségbevonódik értékmióvultuk, hanem abban az értelemben, hogy az erkölcsi értékekhez való viszony és a megvalósításukhoz választható stratégiák és taktikák sokszínűvé válnak. Ezt a sokszínűséget el kell tudni fogadni. Ugyanis nem az a helyzet, hogy az ember leszáll ide a Marsról huszonegynéhány éves tiszta fejfel és berendezi az életét kialakult gondolkodásának morális kategóriái és posztulátumai szerint. Hanem ez úgy történik, hogy az ember megszületett, aztán gyerek volt, élt a szüleivel és szépen belenőtt az életbe. És ezekben a sorozatos élethelyzetekben a fő erkölcsi mérce relativizálódik. Ezért mondom, hogy itt többfajta választás volt lehetséges, és nagyon-nagyon dőre dolog lenne, ha a legbátrabbak, akiknek talán nemcsak a bátorságuk volt meg a morális kritikához, hanem a személyes élethelyzetük is, most valamiféle erkölcsi piederstárlól néznének visszafelé. Én a magam részéről például nem vagyok hajlandó egyetlenegy kis banktisztviselőt sem – aki mindennap szépen bement a bankba, elvégezte a munkáját, hazament és mindent megtett annak érdekében, hogy a saját erkölcsi kategóriái szerint rendezze be a maga egyéni életét, mert csak abban a körben volt befolyása arra, ami vele történik – kevésbé különb embernek tartani, mint azokat, akik a szamizdatba írtak.

Másrészt viszont igaz az, hogy van az értelmiségnek egy olyan rétege, amelyet más mércével kell mérni. Azt a réteget, amely a politikához mint olyanhoz tudatosan viszonyult, gondolkodott róla és arról is, hogy mik az ésszerű cselekvés lehetőségei. Az ő esetükben ez az egész kérdés már egészen másként vetődik fel. Ugyanis itt a moralitás és immoralitás szerintem összefügg az ésszerűség kérdésével. Én tehát csak korlátok között vagyok hajlandó az erkölcsi elismerésemet adni azoknak, akik annak ellenére is tették, amit jónak gondoltak, hogy tudták, nem volt semmi esély arra, nincs semmi esély rá, hogy a cselekvésük eredménnyel végződjék. De ugyanúgy hajlandó vagyok az erkölcsi elismerésemet odaadni azoknak, akik azt mondták, hogy bizonyos korlátok vannak, és ehhez szabták a cselekvésüket. Ez persze nagyon nehéz kérdés, ugyanis itt a lehetséges politikai stratégiák kiválasztása és az azokhoz való következetesség szerint lehet megítélni emberek morális tartását. De mondok egy példát, hogy világosabb legyen, miről beszélek: szerintem Pozsgay Imre reformkommunista

vezető működésének morális ítéletét akkor lehet megalkotni, ha eldöntjük a következő kérdéseket: komolyan gondolta-e Pozsgay Imre, hogy lehetséges a rendszer megváltoztatása? Az, amit csinált, amögött volt-e tudatos politikai stratégia, vagy pusztán önigazolásra szolgált? Ha volt politikai stratégiája, a lépések, amelyeket tett, konzekvensek voltak-e, illeszkedtek-e ebbe a cselekvési mezőbe, és végül: ténylegesen volt-e esélye rá, hogy amit akar, végrehajtsa. Ha a kérdésekre adott válaszok igenlőek, akkor Pozsgay Imre morálisan nem ítéhető meg negatívan. Függetlenül attól, hogy én támadtam őt, mert az én helyzetértékelésem az volt, hogy más politikai stratégiát kell választani, a moralitást még jobban be kell emelni a politikába, radikálisabbnak kell lenni, mást kell követelni. És én igyekeztem konzekvens maradni ehhez a választáshoz. De soha nem jutna eszembe, hogy morális szempontból különbnek ítélem meg magamat a radikális politikai magatartásom miatt, mint Pozsgay Imrét, ha az előbbi kérdésekre adandó válaszok az ő szempontjából kedvezőek.

MIHANCSIK Ha a magatartása önmagán belül konzekvens, ezt mondod?

ORBÁN Ha önmagán belül konzekvens, és alapvetően erkölcsi posztulátumoktól vezérelt. Mert még egyszer mondom: nem a Marsról jöttünk, teljesen különböző emberek különböző élethelyzetekből érkeztek el 1985 és 1990 között a rendszerváltás időszakába, és ebből is fakadóan itt egy nagyon eltérő szempontok szerint kialakult munkamegosztás volt a politikai cselekvésekben. És nagyon nem szeretném, ha az akkori munkamegosztás szempontjából most utólag visszatekintve egyeseket erkölcsösebbnek, másokat pedig kevésbé erkölcsösnek tekintenénk. Volt tehát egy munkamegosztás, hogy mit csinál Antall, mit csinál Kis János, mit csinál a Fidesz és annak néhány vezetője, és mit csinál Pozsgay Imre. Ezek a sorsok és politikai stratégiák történetileg meg személyiségjegyek által meg voltak határozva, de egy irányba mutattak. Most hogy kinek miben volt nagyobb része, erről lehet vitatkozni, ezt higgadt elemzéssel ki lehet mutatni, de morális szempontból – habár az én ízlésemhez, az én élethelyzetemhez, az általam választható politikai cselekvési lehetőségekhez közelebb állt az, amit Kis Jánosék csináltak, mint az, amit Antall, és nem tetszett, amit Pozsgay csinált – nem vagyok hajlandó őket sem elítélni. És ez

ugyanígy igaz az újságírókra, az egyetemi tanárookra, az akadémikusokra, mindenkire.

SZILÁGYI A mai magyar politikai életnek általában is legveszedelmesebb torzulása, sőt viszsztatörzása a régi pártállami torzóba, a hatalom és a kormányzati-hatalmi, illetve ellenzéki-hatalmi működés, a politikai tevékenység újramoralizálása, vagy – még inkább – reszakralizálása. Egyelőre még jószerevével csak a politikai ideológiák, a verbalitás szintjén, de ilyen előtörténettel, mint a miénk, ez a verbális „visszaagyazása” a politikai hatalomnak a Jó és a Gonosz között folyó szakrális párviadal fundamentalista és totalitárius mítoszába, szerkezeti, intézményes, egyezőval rendszerbéli el- és visszaváltozás veszedelmét idézi föl. Eszerint ugyanis a szavazatok többségét elnyert kormányzó párt, illetve pártok egyben „a” nemzetet, „a” társadalmat, „a” jót képviselnék, míg az ellenzék „a” nemzet és „a” jó ellensége, a Gonosz lenne. S megfordítva, ellenzéki oldalon maga a kormányzati hatalom kezdene újra „a” rendszerré válni, amellyel együttműködni, amellyel „lepaktálni”, amellyel „szóba állni” nem más, mint a Sátánnal cimborálni. Amilyen mértékben próbálja meg az új hatalmi elit kormányzati oldalon „pártosítani”, maga alá gyűrni, bekebelezni az államapparátust, a gazdaságot, a sajtót, amilyen mértékben cseréli fel a szakmai kompetenciát, a pragmatizmust, a józan eszt a politikai hűséget, a megbízhatóságot, az ideológus idealizmust régi, ismerős kritériumával, olyan mértékben kell szembenéznie azzal, hogy nem kormányzó pártként, kormányzatként, hanem „a” rendszerként és az „erkölcsi szubjektumként” mitologizált rendszerként, a Rosszként fogják fel. Csak reménykedni lehet benne, hogy ez valami sajátos, kelet-európai „atavizmus”, amelyet a második szabad választás után el lehet végre hagyni. Az a párt azonban, amely hatalomra jutva nem a parlamentáris demokrácia játékszabályai szerint kormányoz, hanem a Jóisten képében akar színre lépni, egyhamar a Gonosz és „a” rendszer erkölcsileg vigasztalan helyzetében találhatja magát, merőben függetlenül attól, hogy van-e értelme ezeknek a mitológus elvonatkoztatásoknak, vagy pedig nincsen.

SZABÓ ZOLTÁN Ugy látom, hogy elég nehezen lesz ebből igazi vita, mert kezdünk aggasztóan egyetérteni. Szóval olvassa a júniusi Mozgó Világban az Eörsi-Tamás-Vitányi beszélgetést, én hallatlanul jól szórakoztam rajta és élveztem magát a vitát, de valahogy egész idő

alatt az volt az érzésem, hogy tőlem azok a kérdések, amelyekről ők ott beszéltek, rettenetesen távol állnak. Persze hogy megértem **Eörsi Istvánt**, aki mellől akasztani vitték a barátait a célalából, megértem, hogy az ő számára a Kádár-rendszer úgy, ahogy volt, egy vérben fogant rendszer volt. De hát én 55-ben születtem, nekem tapasztalataim arról, hogy a Kádár-rendszer vérben fogant, nem voltak. Az én számomra Géza és István idejében a magyar állam ugyanúgy vérben fogant, mint ahogy a Kádár-rendszer is 56-ban. Tehát mind a kettő valami olyan múlt, amihez nekem viszonylag kevés közöm volt. Ezért aztán úgy érzem, hogy számomra és a hasonló életkorú emberek számára nem merülhet fel olyan élesen az együttműködni vagy ellenállni morális kérdése. Mert sem ahhoz, hogy a rendszerrel bizonyos szinten szembeforduljon az ember, nem kellett akkora bátorság, mint 57-ben, sem a rendszerrel való együttműködés nem volt olyan dehonesztáló, mint 57-ben. Ezért szerintem az akkori magatartások morális megítélésének problémája nehezen választható el attól a második kérdéstől, hogy mi ennek az egésznek a generációs metszete.

A probléma lényege azonban sokkal inkább az – és ez azért már a mai viszonyokra is átmutat –, hogy amikor megpróbáljuk a Kádár-rendszernek vagy általában annak a rémálomnak, amit kelet-európai szocializmusnak neveztek, a lényegét megérteni és az egészet mai szemszögből megítélni, akkor nem lenne szabad elfelejteni, hogy ezek tulajdonképpen félresikerült modernizációs kísérletek voltak. Mert önmagában esetleg még konzekvens is lehet az a logika, hogy kikapcsolom a veszteséget jelentő piaci viszonyokat és a felesleges üresjáratokat jelentő demokratikus viszonyokat, hogy a társadalmi energiákat a fejlődésre lehessen fordítani, csak hát a dolognak az volt a szépséghibája, hogy az egész európai fejlődésnek ez a két dolog volt az értelme; a piac és a demokrácia nem módszertani, hanem lényegi kérdés volt. Tehát ha ezt kikapcsolom annak érdekében, hogy az európai fejlődést megpróbáljam megismételni, akkor éppen ettől térek el végzetesen. Ennek ellenére, ha ebből a szempontból nézzük a dolgot, akkor a Kádár-rendszertől és általában a kelet-európai szocializmusoktól – s ezt Tamás Gáspár Miklós is több ízben hangsúlyozza az előző beszélgetésben – nem tagadható meg legalábbis valamiféle modernizációs szándék, meg ha, ismétlem, ezek

a kísérletek túlnyomórészt zsákutcába is futottak. Csakhogy ha a mai helyzetet nézzük, akkor én úgy látom, a hatalmon lévő koalíció szembefordulása a Kádár-rendszerrel legalább annyira irányul annak modernizációs elemei, mint az antidemokratikus elemei ellen. Sőt én úgy látom, hogy noha a Kádár-rendszer lényegi strukturái megroggyantak a 88-tól 90-ig tartó kétéves csendes forradalomban, mégsem pusztultak el, és a koalíció más ideológia alapján és más vagy legalábbis részben lecserélte elittel ugyan, de nagyon buzgólkodik ezeknek a restaurálásán. Tehát ha a mai hatalom más módon is politizálja át a gazdaságot, ha más módon függ is a gazdaság a politikától, azért jelentős mértékben ma is függ tőle. És ha más módon antidemokratikus is, hisz van szabadon választott parlament több párttal, azért az önkényuralmi politizálásra való hajlandóságnak számos aggasztó jele van. Ha egy kicsit karikírozni akarnám a dolgot, azt is mondhatnám, hogy a piaci és a parlamentáris viszonyok ma is csak díszletek, amelyek oda vannak vonva az egész alapstruktúra elé, csak hát most elethűbb színeket visel a díszlet.

ORBÁN Én két dolgot továbbra is javasolnék különválasztani. Az egyik kérdés, hogy milyen volt az előző rendszer, és a másik, hogy annak tudatában, hogy milyen volt az előző rendszer, milyen morális ítélet mondható azokra az életstratégiákra, amelyeket azok az emberek választottak, akik belegyökereztek meg beleszülettek. Ez két különböző kérdés. Mert szerintem ma Magyarországon minden épelméjű ember tudja, hogy azért 56 után, elnézést a durva fogalmazásért, kommunista vadállatok tobzódtak ebben az országban, hát tényleg, **Eörsinek** igaza van, hát föllógatták a barátait mellőle, és azért itt még 85-ben is messze voltunk attól, hogy elmondhassuk, az emberi lét lehető legteljesebb megéléséhez szükséges politikai és polgári szabadságok rendelkezésünkre állnak. Ez egy dolog. S ettől teljesen különböző kérdés az, amit próbáltam mondani, hogy nem a Marsról érkezünk ide húsz-egynéhány éves tiszta fejjel és kezdtük berendezni az életünket, hanem másfajta szempontok is bejöttek, s ennek alapján az adott ember viselkedése hatalommal szemben morálisan többféleképpen ítéltető meg. Szóval ezek nagyon nehéz kérdések, és mindenki csak maga – és legfeljebb a szűkebb környezete – tud ezekben erkölcsi ítéletet mondani. Nálunk, ugye, nem olyan durva a helyzet, mint a néme-

teknél volt a második világháború után – bár egy kicsit hasonló, mert azért hullá van a kertben, hisz itt élünk végig –, de a morális dilemmák legalábbis itt vannak, s mindenkinek valamilyen módon át kell tekintenie a saját életét, miután most új helyzetbe került. Ezt a kérdést tehát nem szabad lesöpörni az asztalról, de ugyanakkor az a megoldás, amelyet a kormánykoalíció javasol, hogy valamilyen séma szerint, össznemzeti méretekben oldjuk meg ezt a problémát, az halálra van ítélve. Hát az egész argumentáció, amellyel a kormánykoalíció a múlttal való szembenézésre szólít fel, a Zétényi–Takács-törvénytől bármelyik parlamenti beszédig, az arról szól, hogy külön kell tudnunk választani a bűnöst a büntelenektől. Nem maradhatunk bűnös nép, nem szégyenkezhetünk állandóan, különbséget kell tenni aközött, hogy voltak vezetők, akik rákényszerítettek egy rendszert erre az országra, s voltak emberek, akik ezt elszenvették. Ez a döntő argumentáció. Amiben van igazság egyébként, de ezt nem lehet ráhúzni egy egész társadalomra és nem lehet megoldani ezzel a módszerrel az egyéni morális dilemmákat. Mindenkinek magának kell ezt szépen végigcsinálnia. Nincs össznemzeti föllelegzés, össznemzeti fölszabadulás, össznemzeti fölmentés, ilyen nincs.

Emögött persze van egy rossz lelkiismeret, magunk között legyen mondva. Azért azt a néhány embert leszámítva a kormánykoalíció padsoraiból, akik tényleg megszenvedték, fizikailag is, az elmúlt negyven évet, hát azért ott nem a múlt rendszer vesztesei ülnek! S ezt a tényt nem fogja elfeledtetni semmiféle Lex Zétényi. Ott mégiscsak – hogy a fejénél kezdjem a dolgot – múzeumigazgatók ülnek, József Attila-díjas írók ülnek, anyagilag az átkos szocializmus viszonyai közepette jól megerősödött vállalkozók ülnek, a magyar átlaghoz képest többszörösen jól fizetett ügyvédek, orvosok, állatorvosok ülnek. Nekik lelki probléma, hogy hogyan viszonyuljanak az előző rendszerhez. Ezt megértem. De akkor sincs kollektív, össznemzeti megszabadulás. Ne reménykedjünk!

És még egy személyes példa rá, hogy a politikai cselekvés meg a morális megítélés már a nyolcvanas években is mennyire különválasztható volt. Ezt azért mondom, mert a Fidesz ma vezető politikusi azért mégiscsak csináltak egy nagy politikai stratégiaváltást, amire nem lettek volna képesek, ha szakrálisan viszonyultak volna

a hatalomhoz. Amikor a szakkollégium-mozgalmak elindultak 82–83–84-ben, és elkezdődött az a mozgolódás, amely végül a Fidesz születéséhez vezetett, akkor, ugye, mégiscsak volt már itt néhány ember, aki Lengyelországból átközvetítette nekünk ezt az „új evolucionizmus” elméletet Michniktól meg Kurontól. Ezt ebben a körben nyilván jól ismert tanáreberek tanították az egyetemen meg a szakkollégiumban. Ezért aztán azok között a fiatal értelmiségiek között, akik akkor egyetemisták, szakkollégisták voltak, és a politikában ennek megfelelően gondolkodtak, az egyértelmű választás volt, hogy szamizdatban kell-e publikálni, föl kell-e vállalni nyíltan a Kis Jánosék-féle életformát és szerepet, vagy pedig más stratégiát kell választani. És ez nem úgy vetődött föl, hogy melyik a morálisabb magatartás, hanem úgy, hogy van-e világos politikai stratégia az egyik meg a másik magatartás mögött, és melyiknek van nagyobb haszna, esélye rá, hogy azt a közös célt, amelyet mindkettő megcéloz, elérje. Én akkor is azt mondtam, 82–83-ban, hogy persze, nagyon jó, hogy van ilyen, ha nem lenne szamizdat, nekünk meg kellene csinálni, de munkamegosztás is van a világon, és abban a pillanatban számunkra a lengyel minta volt a helyes taktika. Az új evolucionizmusról szakdolgozatokat írtak emberek abban az időben, politológiai írásoknak álcázva ebbéli ténykedésüket, például én magam is. De a dolog lényege végül is az, hogy aztán 88-ban eljött egy pillanat, amikor azt mondtuk, hogy váltani kell, kimerültek ennek a taktikának a lehetőségei, sőt nagyobb távlatok nyíltak meg, nagyobb kockázatot lehet és kell vállalni ebben a helyzetben már, és így hamarabb elérjük a célt. Volt tehát egy világos váltás. És ez az ég egy adta világon senkinek nem okozott morális törést. Ez nagyon fontos dolog. Ez tudatos választás volt. Erről beszélek. Értelmiségi körben, ha tudatos a viszony a politikához, ilyenfajta váltások igenis lehetségesek. S morálisan nem lehet az előző stratégiát rosszabbnak ítélni, mint az utóbbit, sem fordítva.

SZABÓ Szeretném azt, amit most Viktor elmondott, a saját emlékeimmel alátámasztani. Én 22 éves koromban kommunista voltam – ugye kommunistának azt szokták nevezni, aki úgy gondolta, hogy a fennálló rendszer rossz ugyan, de lehet a saját logikáján belül javítani, meg lehet változtatni, meg lehet reformálni. Na kérem, én – nem szokás ezzel ma dicsekedni –

nyíltan vállalom, hogy 22 éves koromban a Magyar Szocialista Munkáspártba azzal léptem be, hogy sok baj van itt kérem, de lehet változtatni, és ezért belépek. A változtatás lehetőségeihez fűzött illúzióim aztán alapjaiban meginogtak 1981. december 13-án, s attól kezdve már bontottam le magamban ezt az egész dolgot úgy, ahogy volt. De ettől függetlenül akkor én azt a stratégiát választottam, hogy benn vagyok, és próbálom az elveimet érvényesíteni.

MIHANCSIK De ha alapjaiban ingatta meg Jaruzelski az illúziódat, akkor miért maradtál bent?

SZABÓ Mert nem volt ez azért egy megvilágosodásszerű dolog december 13-án, hogy ja, igen, most aztán többpártrendszerű parlamenti demokráciát és kapitalizmust!, amit akkor még, ugye, épp mint az ördögtől valót lehetett utálni. Tehát nem volt ez egy ilyen egyik napról a másikra bekövetkező fordulat, de hát lényegében innen ered az, hogy nem tudtam többé hinni abban, hogy a rendszer javítható. De azért próbálkoztam vele belül, voltam én KISZ KB apparátcsik is, egészen rövid ideig, sőt még egy fegyelmivel jutalmazott húszoldalas dolgozatot is írtam, amelyben többé-kevésbé megjósoltam ennek az egésznek az egy évtizeden belüli összeomlását. A fegyelmet azért kaptam, a dolgozatot nem a főnökeimnek mutattam meg először. Így aztán visszatértem az egyetemre. Az ELTE-n tanítottam matematikát 83-ig, és 86-tól újra, de 82–83 között munkanélküli voltam, így kerültem a KISZ KB-ba.

Mindenesetre tény az, hogy ez az egész egy folyamat volt inkább. 85-ben volt egy pártkongresszus, amely olyan határozatokat hozott, mint-ha a Haldon lett volna. Köszönő viszonyban sem volt a magyar valósággal. És akkor sokan úgy gondoltuk, hogy ezt az egészet úgy, ahogy van, fel kell számolni, össze kell hívni a mit tudom én mit, a pártértekezletet, le kell rakni az új síneket, aztán új irányba menni. És nagyon jól emlékszem, 88 áprilisában lehetett egy természettudományi kari összevont párttaggyűlés – ez már ennek a pártértekezletnek az előkészítő tanácskozása volt –, ahol első napirendi pontként két és félórás anyázás folyt, mert a Fidesz a bölcsészkaron meg a jogon már szervezett formában létezett, és ott fölállt valaki azzal, hogy akkor ő most az elvtársak segítségét kéri a Fidesz elleni politikai küzdelemben. Ami ugye abból áll, hogy le kell tépkedni a falra kirakott

celtíket. Mire többen felálltunk, és azt mondtuk, hogy jó-jó, de hát nem lehetne-e mégis valamit megtudni arról, hogy ki az, aki ellen politikai hadat kell viselni. Akkor felolvastak a Fidesz alapító nyilatkozatából néhány mondatot, mire azt mondtuk, na és, ez ellen miért kell hadat viselni? Utána szó került arról, hogy mi történjék a pártértekezleten, és megintcsak többen álltunk fel és mondtuk el, hogy ki az a kilenc ember, akinek végképp ki kell vonulnia a politikai vezetésből: Aczél, Gáspár, Lázár, Kádár, Losonczy, Maróti, Németh, Ovári, Sarlós. Még most is el tudom mondani a kilenc nevet. És hogy milyen elvek szerint kell a magyar politikai életet és a magyarországi viszonyokat is úgy átalakítani, hogy az egyfajta hatalommegosztásos – akkor még hatalommegosztásban és nem hatalomátadásban gondolkodtunk – szisztémává váljon.

MIHANCSIK Hatalommegosztás, kivel?

SZABÓ Akkor még szervezetszerűen csak a Fidesz létezett, és az is nagy kérdőjel volt, hogy egyáltalán létezik vagy sem. De azt tudom, hogy többünk felszólalásában a „nemzeti egységkormány” szó szerepelt.

MIHANCSIK Gyakorlatilag tehát a politikai elitet akartátok lecserélni, de kire?

SZABÓ Igen, azt mondtuk, hogy egyrészt az akkori politikai hatalomgyakorlók közül egy csomót ki, és a helyükbe olyan embereket bevonni, akik másképp képzelik a dolgot, mint ahogy ez itt harminc-egynéhány éven keresztül folyt. Tehát én a rendszerváltás kezdeti időszaka így emlékszem vissza. És komolyan mondom, nem volt ez olyan kockázatos, még csak az sem merül fel, hogy engem ki kéne rúgni az adjunktusi állásomból emiatt.

MIHANCSIK A Fidesz-ügyben mit határoztatok?

SZABÓ A Fidesz-ügyben azt határoztuk, hogy az ELTE pártvégrehajtó bizottságának arra vonatkozó kérését, hogy mi támogassuk a pártvégrehajtó bizottság politikai akcióit, amelyekkel elejét kívánja venni a romlatlan ifjúság mit tudom én micsodájának, visszaadjuk a pártvégrehajtó bizottságnak mint értékelhetetlen kérdést.

ORBÁN Eszembe jutott egy abszurd példa arra, hogy mi történik, ha politikai stratégiákat erkölcsileg csak a tartalmuktól, nem pedig a környezetüktől függően vizsgálunk. 87-ben, amikor a Társadalmi Szerződés megjelent, s abban ugye az első mondat az volt, hogy Kádárnak

menni kell, Kövér Laci kezébe vette a könyvet, mármint a szamizdatot, és azt mondta, hogy ez bizony igen kevés; a rendszernek kell mennie. Mert szerinte akkor már olyan volt a helyzet, hogy ezt a követelést kellett megfogalmazni. Milyen fura lenne, ha most azt mondanánk, hogy Kis János morális szempontból milyen puha gyerek volt. De ezzel csak a dolog képtelenségét próbálom érzékeltetni.

És eszembe jutott még egy nagyon érdekes adalék arról, hogy az átmenet időszakában hogyan keveredett bele a politikai stratégiák készítésébe az erkölcsi fundamentalizmus. Mert akkor a Fidesz ezt használta. Tehát: amikor 88-ban megalakultunk, akkor a politikai stratégia egyik döntő eleme az volt, ezt tudatosan ki is mondtuk, hogy eljött a pillanat, amikor mindenről lehet és mindenről kell is beszélni és mindent értékelni kell. És bizonyos kérdéseket erkölcsileg is meg kell vizsgálni, magunkat is, saját múltunkat is, de másokat is arra kell biztatni, hogy tegyék ugyanezt. És persze erkölcsi alapra kell helyezni a rendszerváltás kérdését. Akkor volt a július 16-i beszéd is. Mi nem oktrojáltunk senkire semmit, a magunk álláspontját viszont mindig elmondtuk. És én mindig a kötött pulóver példáját hoztam fel a Kövérnek meg a többieknek: olyan ez a dolog, hogyha sikerül elérnünk azt, hogy egyetlenegy föltehetően kérdés sem marad és ha ki lehet tenni a múltért való felelősség kérdését, tehát a mostani politikai magatartások moralitásának kérdését értelmes vita keretében az asztalra, akkor az egész rendszer úgy fog lebomlani, mint egy kötött pulóver. Ha ezt meg tudod csinálni, onnantól kezdve az egész rendszer bomlik. Nincs limit, hogy csak eddig reform meg addig reform. Tehát a morális magunkra találás, talpra állás, a múlthoz való viszony, az előző rendszer erkölcsi tartalmának megítélése számunkra fontos politikai fegyverré vált 88–89–90-ben, és elsősorban a radikális rendszerváltók oldalán vált azzá. Kifejezetten a rendszerváltás érdekében. És nem véletlen egyébként, hogy akik tudatosan választották ezt, mint mi, azok hajították el először. Mi azt mondtuk, hogy ennek vége, május 2-án megalakul az új kormány, álljon meg a menet – semmi ilyen nem jutott eszembe, hogy ezt reszakralizálni kell nevezni, de az igen, hogy erre nincs tovább szükség, és azt mondtam, hogy innentől kezdve más időszak jön. Ami aztán a Fidesz-frakció parlamenti magatartásából világos is volt.

De a lényege: a rossznak gondolt hatalomhoz való morális viszony kérdését föl kellett vetni.

SZILÁGYI Ez annyit jelentett, hogy meg lehetett adni neki a kegyelemdőfést. Mert addigra a Szovjetunió már kellőképpen meggyöngyült, hogy megkezdje a visszahúzóást saját határai mögé, a rendszer pedig belülről – hosszú évtizedek öröklődési, jórészt önfelölési folyamatának eredményeként – szétesett már annyira, hogy a kegyelemdőfést a színre lépő új politikai erők megadhatták neki. Nem az alapvető struktúrák, az érdeksztruktúrák és a hatalmi-gazdasági struktúra estek szét, hanem a politikai-ideológiai omlott le teljesen. Ne feledjük, hogy a kádárista politikai hatalomgyakorlás évtizedeken át abból élt, hogy lekanyarított valamit a totális politikai-ideológiai pártállamból, és odavetette azt az örökké elégedetlen, mind többet követelő civil társadalomnak, a magánembernek. Végül, már a rendszerváltást megelőző években semmi nem maradt belőle, nem volt már mit odaadni a rendszeren, pontosabban a politikai-állami oligarchia hatalmán kívül. Az, hogy ez egy önleépítő, önmagát felfaló vagy inkább az éhes magánszajákat engedményekkel betömő rendszer, számomra a 70-es évek végétől elég világos volt. Csak az nem volt világos, hogy akkor ez a „történet” hogyan fog „boldog véget” érni. Ez a felismerés, vagy eleinte homályos megérzés volt az oka annak, hogy én a politikai tevékenységet is pragmatikusan fogtam fel – elvenni annyit és úgy, amennyit és ahogy lehet –, már amikor politizáltam, s e tekintetben megalakulása óta, sőt még korábról, amikor még nem volt párttömörülés, a fideszeseket éreztem magamhoz mindig is közel észjárásban, habitusban. Tény azonban, hogy a hetvenes évek közepén még nem a politikai pragmatizmus felismert lehetőségei, hanem egy morális megalkuvás okán nem kerestem a kapcsolatot az akkor éppen csak eszmélkedő szamizdattal és a Marxtól éppen akkor elrugaszkodó ellenzéki értelmiséggel. Kétségtelül idegenkedtem ennek az „értelmiségi családnak” a szektajellegétől is, de ha nem publikáltam a szamizdat sajtóban, az ellenzéki politikai sajtóban, akkor ezt nem elvből tettem, hanem azért, mert egyrészt nem akartam egzisztenciálisan ellehetetlenülni, másrészt nem kecsgettettem az ellenzéki egzisztencia-teremtés akkor már nagyon is létező útja, a politikai gondolatok világpiacra termelése, a kelet-európai ellenzéki imázs reklámképe. Morálisan ezt kezdetben megalkuvásént fogtam fel, de soha nem éreztem, hogy a tisztesség és a tisztesség

ségtelenség határa ott húzódik, ahol a hivatalos sajtót a cenzúra az ellenzékítől elválasztja. Később, 79–80-ban azonban már tudtam, hogy a kiindulópont számomra nem a politikai hatalommal való nyílt konfrontáció, ennek nincs sok értelme, hanem a civil társadalom megteremtése, erősítése ott és úgy, ahol és ahogy lehet, ahol éppen vagyok, vagyis az Írószövetségben. Ezt egyáltalán nem mindenki értette meg, általában, minél idősebb volt, annál kevésbé. Emlékszem, 1983-ban Debrecenben az „irodalmi napok” esemény rendezvényen tartottam egy előadást, amelyben vázoltam ezt a „civil társadalom” programot, hogy az Írószövetségnek nem „a” nemzeti nevében kell „új kiegyezést” kötnie vagy konfrontálnia „a” hatalommal, ez ma már röhejes, hanem az államtól független, civil intézményként kell magát megfogalmaznia, mintegy „kilépvé” a „mi és a hatalom” helyzetéből, saját pástot választva egy egészen más típusú küzdelemhez, ami mellesleg azért is termékeny, mert „a” hatalom nem érti, hogy ez a terep valóságosabb és lényegesebb, mint az, ahol ő a „párt vezető szerepéhez” ragaszkodik. Alig volt valaki – kivéve persze a József Attila Kör vezetőségét, köztük Elek Istvánt, Csengey Dénest –, aki ezt értette volna: mi az, hogy „civil társadalom”? mit ki nem talál már, Akoskám, mondta valaki a szünetben. Magát a szót sem értették; a jelen lévő kultúrpolitikusok közül sem sokan. Pedig csak azt mondtam: hagyjuk ott ezt a játéktáblát és állítsunk fel egy másikat, ahol mi is nyerhetünk néha, és nem állunk eleve veszésre. De ők csak a kuruc-labanc, urbánus-népi kategóriában, a „mi” és „a hatalom” kategóriában tudtak gondolkodni, abban, hogy ezek most itt „kiegyeznek-e” az Aczélékkal vagy „rájuk borítják-e az asztalt”, vagy pedig csak „sumákolnak” és maguknak akarják kikaparni a „mi” gesztenyéinket.

ORBÁN Csak annyit, hogy Ákos az első meghívottak között volt a Bibó István Szakkollégium megalakulása után. Ez 83–84 körül volt, mikor ezt elmondta. S emlékszem, milyen fölfordulást keltett ez a találkozó. Hosszú ideig beszédtem a témáról. Ákos ugyanis azt mondta: uraim, azt a kérdést, hogy velük vagy ellenük, zárójelbe kell tenni.

SZILÁGYI Miért kell azon a terepen küzdeni, ahol nem lehetünk eredményesek? Azért, mert ez morálisan hősiesség? Miért kell, ha egyszer választható más terep is?

MIHANCSIK És te választottál, Ákos?

SZILÁGYI Igen, választottam: ez a terep a korabeli Írószövetség volt, amelynek égisze alatt akkor a József Attila Kör, az úgynevezett „fiatal írók” szervezete működött. Nem fogom elmondani most a felfüggesztésünk, a tárgyalások, a kompromisszumok történetét. Legyen elég annyi, hogy ebben a politikai súlyát tekintve elhanyagolható szervezetben sikerült – igaz, talán csak tíz-húsz embernek – a politikai küzdelem új stílusát meghonosítanunk, és bebizonyítani, hogy ez sikeres lehet. Az a nagypolitikáig „fölpörgő” politikai játszma, amelyben mi itt teljesen önálló félként részt vettünk, egyrészt – ne higgyétek, hogy túlzok – a lengyel Szolidaritás nagy játszóját modellezte, hiszen akkor senki nem tudta levenni erről a szemét Közép-Európában, ha elégedetlen volt a fennálló állapotokkal, másrészt – megint túlzás következik – némiképpen előképe volt ez annak a harcmodornak, játékfelfogásnak, amely – legalábbis a választásokig – a Fideszt jellemezte. Kicsit sajnálom is, hogy a JAK néhai vezetőségéből azok, akik ma a parlamentben ülnek, körülbőlül a vezetőség fele, nem a Fideszben van. Nem mindenki lehetne ott, de van, aki ott lehetne.

MIHANCSIK Magyarázd el, légy szíves, hogy mennyiben tekinthető a politikai hatalom „zárójelbe tételenek” az, amit ti csináltatok, hiszen, ha jól emlékszem, a József Attila Kör története arról szólt, hogyan lehet megteremteni mégiscsak a modus vivendi ezzel a nem kívánt politikai hatalommal.

SZILÁGYI Igen, de itt nem a „modus vivendi”, hanem arról volt szó, hogy racionális politikai cselekvéssel el tudunk-e annyit hatalmat venni az államtól, amennyi egy ilyen szervezet autonómiájához szükséges. Minket akkor felfüggesztettek és mi, anélkül, hogy a heroikus halált választottuk volna, teljesen józan, a lehetőségeket szem előtt tartó politikai pragmatizmussal, hátrálás és megosztottság nélkül, ki tudunk jönni ebből a felfüggesztésből. Velünk nem lehetett titkos tárgyalásokat folytatni, kiegyezni, de nélkülünk nem lehetett megoldást sem találni. Rákényszerítettük a hatalmat képviselő oldalt, hogy belássa „hülyeségét”, hogy elfogadja, hogy tárgyalnia kell és a tárgyalászatlan két oldala van, hogy mi „mi” vagyunk, ők pedig „ők”, hogy velünk lehet tárgyalni, de csak úgy, mint másik oldallal. Hogy ezt milyen nehéz volt elfogadtatni még 1980-ban is az államhatalom képviselőivel, azt csak az tudja, aki valaha is tár-

gyaló viszonyba került velük. Ez a négy év a JAK-ban azt igazolta számomra, hogy a „civil” út a termékeny út, ezen lehet előre menni. Személy szerint én csak kipróbáltam ezt az utat, mert nem szeretem a politikát, egyszerűen unom a politikai tevékenységet. Valószínűleg azért, mert a hatalom élvezete alkatilag idegen tőlem, nemhogy a politikában, de még a családban vagy egy oktatási szituációban is. Nem szeretek „felül” lenni. Kicsit ezt egész nemzedékem legfőbb bajának érzem ma a politikában, de nem azért mondom, hogy ettől meghatódjatok. Nem vetem meg a politikát, de mint munka unalmas számomra, mint játék pedig mérsékelten szórakoztató. De ha már vállaltam, amit vállaltam, akkor próbáltam szakszerűen, pragmatikusan, maximális erőbedobással csinálni. Ez már önmagában megrémítette az írószövetségi és minisztériumi bürokratákat: „Ez akar valamit!” Például nagyon untam azt, hogy örökösen ülésezni, tárgyalni kell. Pár hete, a Századvég könyvheti sajtóbemutatóján a következő kép tárul elém: hatalmas közönség, az újságírók, írók, értelmiségiek mocorognak, ki-be szaladgálnak – tényleg elhúzódtok kissé a sajtóbemutató –, nem tudnak a fenekükön maradni, ellenben az első sorban ott ülnek Viktorék, mint a közsikla, rezzenéstelenül, minden előadónak megadva a teljes odafigyelés tiszteletét. Aztán eszembe jutott: persze, hát ezek a fiúk tíz-tizenkét órára vannak hitelesítve. Ez hozzátartozik a politikusi szakmához. Birni kell ülni és figyelni. De épp ez az új, ez a lényeg: a politika nem küldetésként, hatalomimádatként, tömjénfüstösen, ünnepien jelenik itt meg, hanem prózai munkatevékenységként, a lehetséges szakmák egyikeként, amit lehet „profi” módon végezni és lehet „dilettánsként” belekontárkodni. A politikai dilettantizmusra egy példa: volt itt, ha jól emlékszem, 85-ben, tehát nem sokkal a rendszerváltás előtt, az Írószövetségnek egy emlékezetes, botrányos, görögütözes közgyűlése, ahol nagyon éles konfrontáció következett be „az” írók és „a” hatalom között. Mármost mi történt azután, hogy a közgyűlésen a szó szoros értelmében legyőzték, „két vállra fektették” az úgynevezett hatalmat? Az írók, megannyi pompás moralista, akik szinte keresztülmoralizálták magukat ezen a rendszeren, nem merték vállalni a győzelmüket, nem mertek nyíltan ellenzéki írószövetséget csinálni, elkezdtek tárgyalgatni, totozást, cselezgetni, és fogalmuk sem volt róla, hogy mi van a kezükben, amikor

ugyanis a támadásnak, ha tetszik, a kegyelemdőlésnek jött el az ideje. Odáig hátráltak, hogy a kivérzett, legyengült, kapkodó pártállami minisztériumnak majdnem sikerült egy ellen-írószövetséget létrehozni, ennek a mumusával ijesztgetni a „győzteseket”. Azt lehet erre mondani: persze hogy megtévesztő a 89–90-es év perspektívájából nézni 85-öt, hogy akkor még nem volt „peresztrojka”, „56-os népfölkelés” stb. stb. De az én JAK-os társaim, akik a nagy Írószövetségben már nemigen akartak szerepet vállalni, szóval mi, akik kompromisszumban, tárgyalásban gondolkodtunk, 85-ben is pontosan tudtuk, hogy itt most eljött a szakítás ideje, és akkor és annak kell szakítania, akinek és amikor megéri, amikor többet szakíthat ki autonómiában, függetlenségben magának. Ha akkor betiltják az Írószövetséget, az hatalmas győzelem lett volna, s ezt a moralista dilettánsok, akik hősi kirohanásban vagy gyáva megalkuvásban gondolkodtak, képtelenek voltak felfogni. Mert igaz, hogy a külső körülmények akkor még majdnem változatlanok voltak, de a Kádár-rendszer belülről lehetetlenült el, önmagát ásta alá, önmagát falta fel. Mármost, ha a szovjet összeomlás nem következik be, akkor – és ez állandó beszédtéma volt köztünk a 80-as évek elején – elképzelni is rossz, mit csinált volna, milyen esz-közökhöz nyúlt volna egy ellehetetlenült Kádár-rendszer, mármint az a hatalmi csoport, amely Kádár örökébe lépett volna. Itt csak erőszakkal és megfélemlítéssel lehetett volna visszacsinálni, visszaszívni mindazt, amit a Kádár-éra alatt az állam kieresztett körmei közül; ez egy rémtörténet lett volna. De akkor már – és éppen azért, mert ez volt az egyetlen esély – csak az offenzív magatartásnak volt értelme. Az államölbe kuporodás, az államkebelre borulás, amit kurucos kitörések, dacrohamok tettek színesebbé, az akkori középnevezék pszichológiája volt. Nem morálisán minősítem ezt, eszem ágában sincs, hanem politikai eredményessége szerint.

ORBÁN Teljesen világos, hogy a szakítás a politikában nem hősiességet, hanem pragmatikus felismerést kíván. Amikor eljött a váltás ideje, és a Fidesz elsőként érezte ezt meg, akkor ez a moralizálás, mármint a fennálló hatalom morális elítélése, ez a fundamentalista moralizálás számunkra politikai eszközzé vált; egy teljesen pragmatikus fölismerés hozadéka volt a Fidesz kezdeti moralista antikommunizmusa. Vagyis nem ennek a nemzedéknek a morális karaktere

változott meg hirtelen, mintha azt mondta volna: „Ah! Idáig nem moralizáltam, most fogok moralizálni!” Ez egyszerűen egy pragmatikus fölismerés volt, hogy a kegyelemdőféshez ez a – nevezzük így – moralista fundamentalizmus kell...

SZILÁGYI ...amitől jellemző módon rögtön a moralisták szartak be, hogy Jézus Mária, mi jön itt még, ha ezek a vad, véres szájú fiatalok hatalomra kerülnek...

MIHANCSEK Ákos, téged mint baloldali embert a József Attila Kör megelőző időszakban soha nem kísértett meg az, amit most úgy hívnak, hogy reformkommunizmus? És Viktorra is vonatkozik majd a kérdés.

SZILÁGYI Hogy mi kísértett meg engem? Először is, maga a szó, hogy „reformkommunizmus”, újkeletű, a „rendszerelváltás” politikai zsargonjához tartozik...

MIHANCSEK ...A rendszert saját logikáján belül radikálisan megváltoztatni, erről az alapállásról beszélek, és ez létezett korábban is.

14 **SZILÁGYI** Nézd, a mintát nekem nem 56, hanem 68 jelentette, és 68 táján ez még kettőt jelentett. Vagyis csakugyan nem a rendszer lerombolása, még kevésbé valamiféle kapitalista restauráció mellett voltam, hanem a rendszer radikális reformja mellett. Hogy ezt a rendszer saját logikáján belül képzeltem-e el? Emlékeztem és talán akkori írásaim tanúsága szerint – nem, hiszen akár utópia volt ez, akár nem – a bürokratikus, barbár, despotikus szocializmussal szemben egy szabadságban fogant, civilizált, demokratikus szocializmus lebegett a szemem előtt 68-ban és még sokáig utána is. Ami mellett viszont mindvégig kitartottam, az az volt, hogy a fennálló rendszerből evolutív változások folyamatában létrejöhet egy másik, természetesen egy jobb rendszer. Emlékszem egy JAK-os vitára, amelyben Tamás Gáspár Miklós – egy ideig ő is a vezetőség tagja volt – azt fejtegette, hogy 56, 68, 72, 81 azt bizonyítja, hogy ezek a rendszerek megreformálhatatlanok. Röviden: mint rendszerek a történelem szemétdombjára valók. Mármost az én kérdésem az volt, hogy milyen úton-módon kerülnek oda? Ki fogja és mi módon kihajítani őket? Vagyis mi következik abból, hogy megreformálhatatlanok, mit kell akkor csinálni velük és ki fogja ezt csinálni. Úgy érveltem, hogy 56, 68 stb. nemcsak negatívan fogható fel mint bukás, leveretés, csőd, reménytelen kísérlet a rendszer megváltoztatására, hanem pozitívan

is: úgy látszik, mindenképpen újra meg újra létrejönnek ezekben a rendszerekben azok az erők, szükségletek, amelyek kikényszerítik a változást, újra meg újra ellehetetlenül a rendszer, tehát előbb-utóbb kénytelen lesz megváltozni, méghozzá magától, fennköltén fogalmazva: kiköveteli ezt az élet. Mármost nem akarom saját illúzióimat, saját hülyeségeimet utólag – mint ma annyian teszik – a „történelem engem igazolt” dicsfényével bevonni, de ebben a „pozitív” felfogásban azért volt egy szemernyi igazság, a 70-es években legalábbis. Végére is ezek a rendszerek nem külső nyomásra omlottak össze, nem is népfelkelések, forradalmak söpörték el őket, hanem fokozatosan belülről örölték föl magukat. Mindenki vájta a maga kis alagútját ebbe a rendszerbe, mint egér a sajtba, a kisvállalkozó, a „második gazdaságban” dolgozó, az „alternatív” értelmiségi, a szakember, az ellenzéki, és végül is, amikor „ütött az óra”, az egész radikálisan átalakult, szinte egy rázkódásra. Voltaképp a mélystruktúrák nem is omlottak össze, inkább újrastrukturálódtak. Azt kell mondanom, hogy ezek a rendszerek – és különösen a Kádár-rendszer – összeomlásból egyelőre legalábbis sokkal jobban vizsgáztak, mint akár a Horthy-, akár a Rákosi-rendszer, de kicsit távolabbra nézve, akár a cári monarchia. Nem következett be társadalmi kataklizma, nincs szakadás a mindennapi életfolyamatban.

Szóval tényleg radikális reformista voltam. Persze hogy 68-ban egyszerre Prágáért és Párizsért dobozott a szívem, persze hogy augusztusban kétségbe voltam esve és a rádióra tapadva nem hittem el, hogy ez megtörténhetett. De akkor volt pár év, amikor – emlékszem, nemcsak rajtam – valami letargia, csömör vett erőt, teljesen elfordultam a politikától. Az egyetlen példának, ahol szinte automatikusan mindenki KISZ-tag lett, kiléptem a KISZ-ből, és amikor az egyetemre kerültem ösztöndíjasként és megkerestek az akkori reformkommunista fiatal oktatók, hogy lépjek be a pártba, megmosolyogtam őket: mi a fenének? Nem meggyőződésből nem léptem be, inkább izlésből vagy még inkább azért, mert utálok mindenféle kötöttséget és alárendeltséget. Csak a hetvenes évek végétől és csak saját szakmai terepemen, az irodalomban kezdtem politizálni, mikor rájöttem, hogy a civil társadalom az az „archimedesi pont”, ahonnan a rendszer csakugyan átalakítható, ha nem is egyetlen huszáros rohammal. Az, hogy a rend-

szer jó-e vagy rossz-e, a szó *morális* értelmében számomra soha föl nem vetődött. Ami fölvetődött, az egyrészt így hangzott: működőképes-e, versenyképes-e, emberi-e, szabad-e stb. a létező rendszer, és másrészt úgy hangzott: jó vagyok-e én, tisztességes vagyok-e, megalkuvó vagyok-e vagy pedig nem? Ez a kérdés nem az „én és a rendszer”, hanem az „én és te” vagy „én és ők” helyzetében merült fel. A határkövet talán az jelentette, amikor 1978-ban a Kritikában közzétettem egy elméleti írást az irodalomtudományi formalizmusról, egy élesen kritikai elemzést, amelyben Mihail Bahtyin formalizmuskritikájára támaszkodtam, és amelyben kijutott a kritikából a magyar formalistáknak, pontosabban strukturalistáknak is, többek között Bojtár Endre barátomnak és Hankiss Elemérnek, akik a 60-as években valóban élenjáró képviselői voltak ennek az irányzatnak. Mármost mi lett ennek az elméleti írásnak a következménye? Az, hogy kaptam egy kétségbeesett telefont az Opus-sorozat szerkesztőjétől, hogy a Bojtár szláv strukturalizmusról írt könyvének a szedését Szabolcsi Miklós leállította. Akkor én is kétségbeestem, mert ez azt jelentette, hogy beigazolódott az, amitől barátaim akkoriban óvtak: az én elméleti kritikáim politikai feljelentéseként fejtik ki hatásukat. Teljesen mellékes, hogy itt egy személy túlbuzgósága vagy a pártközpontból érkezett parancs hatott így, ha egyszer a végeredmény az volt, hogy egy szellemi produktum nyilvánosságra hozatalát egy másik szellemi produktum nyilvánosságra hozatala akadályozza meg. Fölhívtam Agárdi Pétert, aki a pártközpontban dolgozott, és tiltakoztam az eljárás miatt. De a pártközpont beavatkozása és a könyv megjelenése már nem változtatott azon, hogy „felmondjam a szolgálatot”. Akkor írtam meg a „Nem vagyok kritikus!” című pamfletemet, ami 78-ban meg is jelent ott, ahol ilyesmi egyáltalán megjelenhetett, a régi Mozgó Világban.

MIHANCSIK Gyakorlatilag most azt a történetet mesélted el, hogy hiába tetted zárójelbe őket, ettől még nem szűntek meg azok az érintkezési pontok, amelyek, ha nem figyeltél, feljelentésre minősíthették át a legszakmaibb tevékenységet is.

SZILÁGYI Így van, a rendszer úgy működött, hogy megmérgezett minden szakmai vitát, ideologikus árnyképeket vetített a szellemi álláspontok mögé, bunkósbotná változtathatta meg a racionális szakmai érveket is, és megfordítva:

szakmai érveknek álcázhatta a bunkósbotot. Ne feledjük, hogy filozófiai, közgazdaságtani viták lezárási módja volt ekkoriban az, hogy a vitapartner kizárták a pártból, sőt az államból, ahogy 73-ban a Lukács-iskola radikális gondolkodóival történt. Mindez azt mutatta, hogy nem lehet ártatlanul, naiv módon, az elméleti igazság szende bájával és a meggyőződés tüzevel olyan álláspontot képviselni, amely fölhasználható a politikai hatalom számára, különösképpen akkor, ha valaki – mint én is – a marxi tradíciót kívánja folytatni, nevezze bár ezt „kritikai elméletnek” vagy „gyakorlati materializmusnak” Marcuse, Gramsci, Walter Benjamin nyomán. És ez valóban morális kérdés volt. A politikai hatalommal való ilyen találkozás a személyes tisztesség és a személyes felelősség kérdését szegte szembe a személlyel.

MIHANCSIK Magát a konkrét kérdést megoldottad azzal, hogy telefonáltál Agárdinak, de az egész problémát hogyan?

SZILÁGYI Úgy, hogy attól kezdve az autonómiát megpróbáltam demonstrálni, hogy személyessé tettem az elméleti nyelvet, tehát esszét kezdtem el írni, és amit írtam, független vagy ideológiai szempontból „semleges” lapokban publikáltam.

MIHANCSIK Ez azt jelenti, hogy megváltoztattad stílusodat, szellemi bilincseket raktál magadra?

SZILÁGYI Ellenkezőleg, végre magamra találtam. Leváltam a látszatokról, mindarról, ami nem én voltam. A leválás a legnehezebb művelet az egyén életében, akár a családról válik le, akár egy tradícióról. Mit jelentett ez? Például azt, hogy 77-ben még nem „írtam alá”, 79-ben „aláírtam”. 79-ben egyik alapítója voltam a Fölőspéldány csoportnak, amely a Beatrice együttesel próbált együttműködni, és sorolhatnám még. Tulajdonképpen a civil társadalom felfedezése is ezzel a – mondjuk így – „autonómista” fordulattal kezdődik.

ORBÁN Én röviden fogok válaszolni. Minden ember politikai tudatosodása szempontjából fontos, hogy honnan jön, mert az meghatározza a gondolkodásmódját. Én nem értelmiségi családból származom, az én szüleim akkor szereztek meg az értelmiségi minőségüket igazoló papírokat, amikor én már gimnazista voltam, esti meg nem tudom én milyen iskolákban. Tehát én szépen nődögéltem falun, és ezek a kérdések nem léteztek számomra. Ott az volt a kérdés, hogy

amikor a malacokat a fölvásárlóhoz vittük, akkor a süldőt A vagy B kategóriába sorolták-e be, mert aszerint járt a kiló utáni pénz, és hogy meg szabad-e kenni a fölvásárlót vagy nem. Tehát az én politikai tudatosodásom a hétköznapi erkölcs, a hétköznapi viselkedés oldaláról történt meg. Fogalmam sem volt arról, hogy Szilágyi mit írt Weöresről, de az akadályversenyeket imádtam. Én úgy mentem a gimnáziumba 1977-ben – most utólag fordítom le azt, amit akkor gondoltam –, hogy a rendszer lényegében jó, föl sem vetődik, hogy rossz volna, de azt viszont látni nap mint nap, hogy az emberek nem teszik a dolgukat. És ha mindenki a dolgát tenné, elvégezné a feladatát, akkor nyilván minden sokkal jobban menne. Az is teljesen természetes volt, hogy KISZ-tag voltam. Az osztályban mindenki KISZ-tag volt, és ez senkinek nem okozott problémát. Nem volt kérdés. 17 éves koromban kezdtem el nagyjából arra az értelmi szintre jutni, amikor föl tudtam fogni, hogy ilyen kérdések léteznek, hogy ilyen dimenziói is vannak az én életemnek. Ez egy baráti kör hatására történt. Önképzőkört szerveztünk, klasszikus vidéki városi történet, ez nálunk azt jelentette, hogy összeszedtük azokat a lapokat, amelyeket fontos lapoknak gondoltunk, a Valóságtól az Új Írásig, s mindenki figyelte valamelyik lapot, majd összejöttünk és referáltunk róla. Aztán elkezdtünk tudatosan témákat kiválasztani stb. stb. Többfajta kultúrájú fiúk voltak ebben az önképzőkörben. Tehát voltak ilyenek, mint én, de volt papgyerek is és mások, akik behoztak az ember látómezejébe olyan kérdéseket, amelyeken életben nem gondolkodott. Kész. Aztán 17 éves koromban megérett bennem a gondolat, hogy föl kell vetni azt a kérdést, helyesen vannak-e az ember mozgáslehetőségeinek a határvonalai kijelölve. Vajon csak arról van-e szó, hogy ezek a fránya emberek nem hajlandók elég gyorsan mozogni ezekben a rubrikákban, vagy arról, hogy ezekben a rubrikákban nem is lehet mozogni, mert értelmetlenül vannak fölfestve. Körülbelül ezen a szinten állt a fejemben a dolog, amikor egyetemre kerültem 81-ben, 82 elején. Kollégium, akkor még a Budaörsi úton, és az első nagy generáció, a fölöttem lévő, ami Adlert jelenti, Kövért, Stumpf Istvánt, Kéri Lászlót, Karácsony Andrást a filozófia tanszékről, Gyekiczki Andrást, szóval lényegében a fiatal oktatókat a jogi karról, meg az ő idősebb diákjaikat, ez volt az én nagy generációm. S aztán ebből

jött mindenféle történelmi véletlenek szerencsés összejátszása folytán a Bibó szakkollégium, és 83-ban már nagyjából kész ember voltam abból a szempontból, hogy benne volt az adapter a fejemben, ami ahhoz volt szükséges, hogy politikai dilemmákat fölfogjak. Ez körülbelül 83 eleje, 84, amikorra ez megtörtént. S ettől kezdve már egyszerűbb volt a dolog, mert már csak olvasni kellett, gondolkodni kellett, tanárokat kellett meghallgatni stb.

MIHANCSIK Mire eljutottál az adapterig, számokra már nem volt valóságos dimenzió reformernek lenni?

ORBÁN 83-ban indult a szakkollégium, én Fellegi Tamás kurzusában vettem részt, amely a kelet-európai társadalmi mozgalmak története címet viselte. Első félévben a magyar 56 feldolgozását csináltuk meg. Óriási botrány lett belőle az egyetemen. A második félévben a lengyel Szolidaritás 80–81-es történetén kezdtünk el dolgozni, én ezzel másfél évig foglalkoztam, és a kurzus is elnyúlt, mert belementünk egészen mélyen teoretikus kérdésekbe. Az új evolucionizmust ott olvastam és ott tanultam. És az történt, hogy amit pusztán azért olvastam, hogy megismerjem, észrevétlenül elfogadott viselkedésmóddá, politikai stratégiává vált.

MIHANCSIK Számokra tehát soha nem jelentett morális konfliktust az, hogy hogyan viszonyulj a hatalomhoz akár intellektuális szinten, akár a praktikus cselekvés szintjén?

ORBÁN Nyilván jelentett. De nagyon nehezen tudom ezeket a helyzeteket rekonstruálni. Számos alkalomra emlékszem apró kis történetek formájában. Mondok példát. Laktam a budaörsi kollégiumban. Egyszer rendeztünk egy nagy bulit, aminek hátrányait a szoba némileg megszenvedte, úgyhogy mindenfajta emberek jöttek kutakodni. Mondjuk, amikor a kollégium igazgatója jött, akkor azt gondoltam, ez még rendjén van. De aztán bejött a KISZ-titkár is, és csak járkált ott le-föl. Én meg éreztem, hogy itt valami nincsen rendjén. Mondtam neki, hogy menjen ki innen, merthogy ő nem itt lakik, hanem másik emeleten, ez az én szobám, és kicsoda ő itten. De nem akart kimenni, segíteni kellett neki. Az egész nagyon kellemetlen dolog volt, mert tudtam, hogy nekem ezt az embert igazából ki kéne dobnom az ajtón, és ha csak úgy a szomszédból jött volna át valaki félrészegen, úgy kivágom, hogy a lába nem éri a földet. De azt is tudtam, hogy ebből konfliktus lesz, ezért az-

tán inkább finoman tuszkoltam ki. Pedig nem ez lett volna kedvem szerint.

SZILÁGYI Te kis morális megalkuvó!

ORBÁN Számos ilyen történetet föl tudok idézni, ezt csak azért választottam, mert eléggé plasztikus és eléggé durva ahhoz, hogy érthető legyen, miről beszélék. De mondom: nekem szerencsém volt abból a szempontból, hogy egy gimnáziumi aranyifjúi sokszínű élet után olyan közegbe kerültem, ahol a politikai tudatosodásom könnyen, gyorsan megtörténhetett, minták szerint történhetett meg, és ezek választható minták voltak. És olyan emberek voltak a hozzám legközelebb álló emberek, akik nem egy dagályos nemzeti retorika irányába vittek el, és nem is egy 56-os, most nevezhetjük úgy: revizionista irányba.

SZILÁGYI Szóval azért valami így, a második ezredforduló táján létrejött ennek az 1945 utáni Magyarországnak a kinjaiból, gyötrelmeiből, meghasonlásaiból, hazugságaiból és igazságából, morális helyzetállásából és immorális behódolásából. Úgy értem, hogy megformálták váltak a gondolkodásmódok, viselkedésmódok, s egyben megformálták vált a szolgálalkúság, a rohadtság és a morális helyzetállás, a civilség is, és mert megformálták váltak, *el is váltak* egymástól, szabad szemmel is felismerhetők lettek. A legfiatalabb nemzedéknek, a fideszes korosztálynak annyiban volt könnyebb a helyzete – bár más tekintetben nyilván nehezebb –, hogy nem kellett semmit kitalálnia, hanem inkább meg kellett találnia azt, ami már létrejött, és fel kellett mutatnia, ki kellett mondania, hogy létezik – legalábbis szellemileg, gondolkodásmódban, szükségletekben – egy modern, európai Magyarország is, egy dolgos és civil értelemben józan és erényes Magyarország, és különösképpen az ebben a rendszerben született és felnőtt fiatal nemzedék mentes a holt múlt iszonyatos terheitől. A helyzet nem követelte meg, és az elmúlt két évtized nem is arra készítette fel őket, hogy forradalmárok legyenek, akik majd egy heroikus erőfeszítéssel felforgatják minden világok e legrosszabbikát. Úgy érzem, hogy ez a történelem kegyelmi adománya az ő számukra, és bennük talán az egész modern Magyarországnak is. Magyarország belülről teljesen felkészült volt a 89–90-es fordulatra. Lehet, hogy pszichológiailag egyeseknek hiányzik a lidércnyomástól megszabadulás nagy öröme, de mit csináljunk, ha előbb foszlott szét ez a lidércnyomás, mint maga

a rendszer. Szóval Magyarországon minden kiszámíthatóbb volt és maradt, mint bárhol körülöttünk. De a 70-es évek végéről nézve előre egészen más volt a perspektíva: nem arra voltunk fölkelésülve, s azt hiszem Viktorék csapata sem, hogy bekövetkezik a Szovjetunió összeomlása és Magyarországon minden meg szépen „szervesen” tovább a „rendszer váltásig”, hanem arra, hogy nem következik be a Szovjetunió összeomlása – miért is következne be? –, viszont a Kádár-rendszer összeomlása a 80-es évek végére ezer okból be kell következzen – hatalmi vákuum, kihalás, gazdasági csőd, fizetéképtelenség –, ez van mintegy beprogramozva a Kádár-rendszerbe, és akkor mi következik? Akkor valami borzalom jöhet csak, és tulajdonképpen ennek kivédésére kell itt most – a 80-as években – felkészülni, mindenekelőtt egy erős civil társadalom kiépítésével, hogy amikor majd esünk, akkor legyen mire esnünk, ne a pofánkra essünk legalábbis. Onnan nézve előre a maig, morálisan is másként vetődtek fel a kérdések, és ezt nem árt észben tartani.

ORBÁN Vigyázni kell, hogy azért ne általánosítsunk. És az eddig elmondottakból is teljesen világosan kitűnt, hogy számtalan szerencsés dolognak kellett véletlenszerűen összetalálkoznia ahhoz, hogy amit most elmondtam, azt elmondhassam. De nyilvánvaló, hogy ez nem volt érvényes az egész generációra. Nagyon sok minden múlt azon, hogy milyen mikroklimába került az ember, milyen tanárembere volt stb.

MIHANCSIK Azért most, a beszélgetés végén is jogosnak érzem visszaidézni azt a két gondolatmenetet, amellyel kezdtünk. Nadas szerint – mint emlékeztek – noha az ember személyes erkölccse csak igent ismer és nemet, a korszak kikényszerítette a moralitást relativizáló pragmatikus gondolkodást, a kényszerek folytonos mérlegelését, tehát nem tette választhatóvá az erkölcsi értelemben megalkuvásmentes magatartást. Ha jól értetem, ezt ti sem cáfoltátok, mert Ákos csak azt mondta, létezett egy kör, ahol erre mégiscsak mód nyílt, Viktor meg pusztán a hierarchizáló utólagos erkölcsi ítéletek létjogosultságát vonta kétségbe. De akkor mégiscsak igaz van **Eörsinek**, aki a Nadaséhoz hasonló megfontolásból arra a következtetésre jutott, hogy a Kádár-korszak egyetlen erkölcsileg valóban konzekvens magatartásának az nevezhető, amely a rendszer által választhatatlanná tett magatartás képviselőjét jelentette még a nyílt szakítás árán is.

ORBÁN De hát a dilemmák nem így álltak fel! Itt nem Antigoné-szerű konfliktusok voltak! A történelem nem adta meg ennek a régióknak még azt sem, hogy legalább drámaivá fejleszthesse a konfliktusait. En végig erről beszéltem: a rendszer olyan volt, hogy csak hétköznapi koszos kis ügyeket és konfliktusokat produkált, amiket nem lehetett hova fejleszteni. Hát hol van ott a moralitás kérdése, meg az abszolút jó és rossz közti választás lehetősége, ha azt mondják, hogy egy jogász egyetem után jobbára csak vállalati jogtanácsosnak mehet el egy olyan állami vállalatba, amely csak veszteségeket termel és egy maffia irányítja?! Választhatod, hogy nem illeszkedsz bele a vállalati maffiába, hanem havi X ezer forintért jól elvégzed a munkádat, amivel viszont javítod a vállalat működését, amivel viszont erősíted a rendszert. Hol van itt a jó és a rossz közti választás lehetősége? Hát ott maradtak a konfliktusaink a maguk koszos kis valóságában, ahol élünk! Egyszerűen nem lehetett őket a tragikumba fejleszteni!

18

SZILÁGYI Tessék szíves lenni egy olyan rendszert, egy olyan országot mutatni nekem itt a földön, ahol a személyes erkölcs érvényesítésére abszolutisztikusan van mód. Ha a jó-

nak, az igaznak a földi érvényesítése maximálisan lehetséges lenne és főként, ha ez a társadalmi berendezkedés függvényében alakulna, akkor nem lenne értelme a vallásnak, vagy akkor a rossz vagy gonosz társadalmi rendszerekben nem lenne lehetséges jóság, még szent életű szerzetesek sem lehetnének. Egyáltalán, ahol megjelenik a „személyes erkölcs”, vagyis a morál, ott már eleve föl sem merülhet az abszolút érvényesíthetőség követelménye, még akkor sem, ha egy hívő „személyes erkölcseről” van szó. De még amikor a vallás létállapot, és nem tudatállapot volt, amikor nem a moralitás, hanem az etika korszakában élt az ember, akkor sem válhatott istenné. Ez nem kitérés a tulajdonképpeni kérdésföltevés elől. A totalitárius jellegű állami uralmak ugyanis lépten-nyomon azt a látszatot keltették, hogy a nagy metafizikai, ontológiai vagy általános civilizációs dilemmák pusztá politikai-ideológiai kényszerképzetek, amelyek a totális uralommal együtt foszlanak majd szét. Erről azonban szó sincs: nem szétfoszlanak, hanem visszanyerik eredeti vagy igazi mélységüket, amely a politikai látszatok világában érzékelhetetlen volt.

Paul Klee: **Ecce** 1940
(123. o.)